

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE SULTAN VE DEVLET ADAMLARI ETRAFINDA OLUŞAN EDEBÎ ÇEVRELER

Mutlu Melis ÖZGERİŞ*

Özet

İslamiyet'in kabulünden sonra eski Türk kültürünü ve İslami kültürü sentezleyerek Türk tarihinde yeni bir dönem başlatan Karahanlılar (840-1212) zamanında edebî geleneğin mevcut otorite çevresinde değer gördüğü ve geliştiği görülür. Özellikle Doğu Karahanlıların başkenti Kaşgar kültür merkezi durumuna gelir ve İslami - Türk edebiyatının ilk eserleri burada yazılır. Osmanlı Devleti'nde görülecek olan saray çevresinde şairlerin toplanmasına bu dönemde rastlanılır. Bu durumun ortaya çıkmasında en büyük etken sultanın ve devlet adamlarının sanatçıyı desteklemesi, himaye etmesidir.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı, edebiyat, sultan, şair.

LITERARY CIRCLES FORMED AROUND SULTANS AND RULING CLASS DURING TERM OF KARAHANLILAR

Abstract

Following the conversion of Turks to Islam Karahanlılar (840-1212) initiated a new period by combining traditional Turkish culture and Islamic culture. During this time literary has been valued and improved amongst groups and places close to ruling authority. Especially capital of East Karahanlılar, Kaşgar, became a cultural center and first works of Islamic-Turk literary was written here. Grouping of poets around sultan's palace, which is to be seen in Ottoman Empire later on, is observed in this period. Primary reason behind this phenomenon is support shown by sultan and ruling class to poets.

Keywords: Karahanlılar, literary, sultan, poem.

Ø. Giriş

Toplumsal yapı ile sanat yaratıları arasında işlevsel ilişkiler (Armağan, 1998:5) görülmekle beraber sanat, toplumsal yapının bir ürünüdür; toplumsal yapıya bağlı olarak ortaya çıkar, gelişir ve değişir. Sanat ürünü içinden çıktığı kültürün, medeniyetin, maddi ve manevi toplumsal yapının bir nevi yansımasıdır. Bu unsurlardan etkilenen sanatçı, eser oluşturmak suretiyle bu etkiyi dile getirir. Dolayısıyla bir sanat ürününün toplumun ve devlet büyüğünün düşünce ve yaşayış tarzına aykırı olamayacağı görülür.

Edebî çevre kavramı padişahın şairleri, sanatçıları koruması, himaye etmesi ve sanatlarını icra ederken bir devlet büyüğü tarafından destek görmesini ifade eder. Bir eser vücuda getiren sanatkar, devlet büyüğünden bazen bir makam bazen de maddi anlamda bir getiri elde eder. Zamanla desteği görülen devlet büyüğünün etrafında şair ve yazarlar kümelenir, sultan veya devlet adamı ile sanatçı arasındaki münasebete bağlı olarak edebî bir çevre meydana

* Okt.; Atatürk Üni. Ortadoğu ve Orta Asya - Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi, mmelis.yardimci@atauni.edu.tr.

gelir. Edebî çevreler yalnız sultan ve devlet erkânının etrafında oluşmamakla birlikte, iltifata tabi olan sanatçılar çoğunlukla devlet otoritesine uygun ve dönemin dünya görüşünü, hayat tarzını anlatan eserler meydana getirir.

Doğu geleneğinde siyasi ve dinî otoritenin sanat ve kültür hayatının gelişmesinde büyük rolü vardır. Türklerin hâkim olduğu özellikle Batı ve Doğu Türkistan, Horasan, Afganistan ve İran bölgelerinde, İslamiyet'ten sonra gelişen edebî faaliyetlerde bu durum açıkça görülür. Bu bölgelerde sultanlar, isimlerinin, idareci yönlerinin daim kalabilmesi için şairler tarafından söylenen şiirlerin en önemli vasıtalarından biri olduğuna inanmışlardır. Bu sebeple Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu saraylarında şaire büyük önem verilmiştir (Durmuş, 2006: 23).

Batı ve Doğu Türkistan'da hüküm süren, X. yüzyılın ortalarında Müslümanlığı kabul eden Karahanlılar döneminin sanat, edebiyat hayatını anlatan müstakil eserler elimizde bulunmaz. Dolayısıyla dönemin sanatçıları ile ilgili bilgilere, bu sanatçıların günümüze ulaşan eserleri sayesinde ulaşılır. Edebiyatımızda önemli yerleri olan ve İslami - Türk edebiyatının ilk eserlerini meydana getiren Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud, Edib Ahmed, Ahmed-i Yesevî ve Hakîm Süleyman Ata; özellikle saray çevresinde ün kazanan Am'ak-i Buhârî, Reşîdî-i Semerkandî, Sûzenî-i Semerkandî Karahanlılar Dönemi Edebiyatının edebî şahsiyetleridir. Aynı zamanda *Çehâr Makale* adlı tezkirede sadece isimleri yer alan şairler de bulunur. Bunlar; Lü'lü'î, Gulâbî, Necîbî-i Fergânî, Neccâr-ı Sagarcî, Alî-i Bâyezî, Piser-i Dergûş, Alî-i Sipihri, Cevherî, Sogdî, Piser-i Tîşe ve Alî-i Satrancî'dir (Şentürk ve Kartal, 2005: 52). Ayrıca şairlere önem veren, bu anlamda edebî faaliyetleri destekleyen Karahanlı sultanları arasında şiir söyleyenler de vardır. Emîr Alî Böri Tigin, Kılıç Tamgaç Han, Nusretuddîn Kılıç Arslan bu isimlerden birkaçıdır (Kartal, 2001: 57). Özellikle Hasan Buğra Han, Karahanlılar arasında dürüst yönetimi, bilim ve sanat adamlarını koruması ile sınırları aşan bir üne sahiptir (Dilâçar, 1988: 14).

Karahanlılar Döneminde edebiyatın yanı sıra kültür çalışmalarının himaye bulduğu görülmektedir. Mecdüddîn Muhammed ibn Adnan, Karahanlı hükümdarlarından Tabgaç Han ibn Nasr için Tarih-i Türkistân ve Hitây'ı, Muhammed ibn Ali el-Kâtib es-Semerkandî de Kılıç Tawgaç Mesud ibn Ali için bir eser yazmıştır. Aynı sülale zamanında Abdülgafur ibn Hüseyin el-Alma'î Kaşgar Şehri'nin tarihini yazmıştır. XI. yüzyıl Orta Asya Türk hâkimiyeti devrindeki kültür hareketlerinin başlıca karakteristik örneklerinden birini de, yazarı bilinmeyen Mücmel'üt-Tevârih ve'l-Kisâs (1126) adlı eser teşkil etmektedir. Karahanlılar Döneminde yazılan birkaç Kur'an tercümesi de bulunmaktadır (Şentürk ve Kartal, 2005: 48).

Karahanlılarda ilk dönem eserlerinin, sultanın ya da devlet büyüğünün etrafında oluşan edebî bir çevreyle meydana geldiği söylenemez. Ama eserler incelendiğinde, devlet

büyüklerinin bu eserlerin ortaya çıkmasında etkili oldukları, eserlerde bir şekilde yer aldıkları görülmür. Daha sonraki dönemlerde ise saray etrafında edebî bir çevre oluştuğu, bu çevrenin sultandan teşvik gördüğü söylenebilir.

1. Karahanlılar Döneminde Oluşan Edebî Faaliyetlere Bakış

İrani gelenekte İslam öncesi ve sonrası kültür çevresi yazıya dökülünce “adab” genel adı altında bağımsız bir edebiyat vücuda gelir. Ahlaki - etik yazılar, idareciler ve yüksek kültür çevresi için yazılan edebî - eğitimsel, hükümdar, idareci sınıf ve aydınlar için devlet siyaseti üzerine nasihatname tarzında eserler bu edebiyatta ortaya konulan eserler olur (İnalçık, 2007: 234). Bu eserlerde saray etrafında gelişen edebî faaliyetlerle ilgili bilgilere de yer verilir. Karahanlı saraylarında şairlere ve şiiirlere önem verildiğine dair bilgiler ise Nizamî-i Arûzî'nin asıl adı *Mecmau'n- Nevâdir* olan *Çehâr Makale*'sinden öğrenilir. Fars edebiyatında kaleme alınan ilk tezkire olan Arûzî'nin eserinde 12. yüzyıl şair, hükümdar ve devlet adamları anlatılırken Türk saray hayatı, hakanların sanat ve edebiyata yaklaşımları ve şair - devlet adamı ilişkileri yer alır. Bu eserde anlatılanlardan hareketle dönemin Türk saraylarının şair ve sanatçıların barındığı, değer gördüğü en önemli mekânlar olduğu anlaşılır. Hükümdarın iltifatına mazhar olan şair, saray meclisinin vazgeçilmez şahsiyeti olur. Ayrıca bu saraylarda şiiir ve şairlik kurumsallaşır ve şair sayısı yüksek rakamlara ulaştığı için şairleri temsilen bir baş şair seçilir. Bir okul işlevi görmeye başlayan saraylara, memleketin değişik yerlerinden kendine güvenen şairler de akın eder (Çetindağ, 2005: 147). Saray etrafında edebî faaliyetler hız kazandığı gibi kültürün, maddi ve manevi birikimlerin yansıması olan eserler sayesinde o dönemle ilgili bilgiler günümüze ulaşır.

1.1. Hükümdar - Sanatçı Münasebeti

İslami gelenekte Hz. Muhammed'in, Ka'b b. Züheyr'e Kaside-i Bürde adıyla yazmış olduğu kasideye karşılık hırkasını hediye etmesinden dolayı şairleri çeşitli caize ve ihsanlarla nimetlendirmek devlet büyüklerince ödenmesi gereken bir yükümlülük olarak kabul edilir. Devlet büyüğüne bunun mecburi bir gelenek olduğunu göstermeye çalışan şairler bu yükümlülüğü dinî bir vecibeye bağlama ihtiyacı hissederler (Dadaş, 2002: 749). Bu sayede değer göreceklerini ve sanatlarını icra ederken iltifata tabi tutulacaklarını bilirler. Karahanlılarda ise bu geleneğin sultanın adının ölümsüzleştirilmesi şeklinde devam ettirildiği görülmür. Sultan, sanatçının eseriyle adının bekasını sağlarken; sanatçı da vücuda getirdiği eser sayesinde sultanın lütfunu, ilgisini elde eder ve rahat bir yaşama kavuşur. Yani sultan ve sanatçı münasebeti karşılıklıdır. Bununla beraber, ilk dönem eserlerinin yazılış amacının otoriteyi memnun etmek değil; dine, topluma, ahlaka yarar sağlamak olduğu görülmür.

Çehâr Makale’de yer alan “Sultanın adını ölümsüzleştirecek, divanlara ve kitaplara yerleştirecek iyi bir şaire mutlaka ihtiyacı vardır. Kaçınılmaz ölüm gelince sultanın ordusundan ve hazinesinden eser kalmaz. Adı ise şairlerin şiirleriyle ebedileşir” (Semerkandî, 1368: 62) ifadeleri sultanla şair arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Şair, eserinin hükümdarın adının ölümsüzleşmesini sağlayacak mahiyette olduğunu söylerken söz uçar yazı kalır misali geleceğe intikal etmenin ancak bu yolla mümkün olduğunu belirtir.

İslami etki altında gelişen Türk kültür ve medeniyetiyle, düşünce ve yönetim anlayışının bir yansıması niteliğindeki ilk ve en önemli eserlerimizden biri *Kutadgu Bilig*’dir. Yusuf Has Hacip *Kutadgu Bilig* adlı eserinin “Buğra Han Övgüsündeki” bölümünde cesur, adalet sahibi, dünya hâkimi gibi vasıflarla nitelendirdiği hakanın namının dünyaya yayıldığını, kendisine şahane hediyelerin gönderildiğini anlatır. Bu hediyelere karşılık hükümdardan *Kutadgu Bilig*’i hediye etmesini ister. Zira dünya malının tükenip biteceğini fakat kaleme alınan sözün bu eserle dünyayı gezeceğini, dolayısıyla hakanın adının ebedî kalacağını belirtir:

talı neng tanguk tuttı ming ming elig
munu kıl tangukı kutadgu bilig

olarıng tangrukı kelir hem barır
mening bu tangruk boldı mengü kalır

neçe tirse dünya tüker alkınur
bitise kalır söz ajun tevginür

kitabka bitindi bu hakan atı
bu at mengü kaldı ay terken kutı

(Binlerce el, hediye olarak ona çok nadide şeyler sundu;
işte sen de bu Kutadgu bilig’i hediye et.

Onların hediyesi gelir geçer;
benim bu hediyemse sonsuza dek kalır.

Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın, tükenir biter;
söz kaleme alınır kalır, dünyayı gezinir.

Bu hakanın adı kitaba yazıldı;
ey devletli hükümdar, bu ad ebedî kaldı.)

(Arat, 2005: 108-109)

Edip Ahmet de *Atabetü'l-Hakayık* adlı eserinin “Kitabın Yazılması Hakkında” bölümünde benzer bir söylemle Dad İspehsalar Beg’in adının ileride dua ve sevgiyle anılması için bu kitabı yazdığını belirtir:

dad ispehsalar beg için bu kitap
çıkardum ajunda atı kalsu tip

kitabımın körgeñ eşitgen kişi
şahımın du’a birle yad kalsu tip

anın vuddı birle köngüller tolup
anın yadı birle ajun tolsu tip

kidinki keligli kişiler ara
anın zikri tangsuk ediz bolsu tip

(Arat 1951: 46)

(Dad İspehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki,
dünyada adı kalsın;

kitabımı gören eşiden kes
şâhımın du’â ile yâd etsin;

gönüller onun sevgisi ile ve
dünya onun yâdı ile dolsun;

sonra gelen insanlar arasında
onun hâtrası hasretle anılsın ve yüksek olsun.)

(Arat 1951: 85)

Divan-ı Hikmet adlı eserini herhangi bir devlet büyüğüne adamayan, eseriyle insanlara yol gösterici nasihatlerde bulunan Ahmet Yesevi; sözünün asla eskimeyeceğini, yer altına girse bile çürümeyeceğini hatta eserini okuyanlara şefaahat edeceğini belirtir:

garib ahmed sözi hergiz karımaz
eger yer astığa kirse çirimez

yene mensûh bolup ol hâr bolmaz
okuğan bendeler bimâr bolmaz

okuğanga kılurman anda şefkat
kıyâmet künide kılğum şefâat

(Garip Ahmed sözü aslâ eskimez;
eğer yeraltına girse, çürümez.

yine mensuh olup o hâr olmaz;
okuyan bağlılar hasta olmaz.

okuyana eylerim orada şefkat;
kıyamette eyleyim şefaat.)

(Bice, 2009:427)

Karahanlı sultanlarından himaye gören şairler, meşhur oldukları gibi rahat bir hayat da sürmüşlerdir. Nizamî-i Arûzî'nin *Çehâr Makale*'sinde "Geçim Durumu ve Meslek " bahsinde yazar, bahsettiği saray şairlerinin rahat bir yaşama sahip, geçim sıkıntısı olmayan hatta büyük bir kısmının varlıklı kişiler olduğunu belirtir (Çetindağ, 2005: 154). Yine aynı eserde "methedilen kişi, şairin iyi şiiriyle tanındığı gibi, şair de sultanın büyük bağıyla bilinir, bu iki mana bir arada bulunur" (Semerkandî, 1368: 84) ifadeleri de şair - sultan ilişkisinin karşılıklı olduğunu gösterir. Ayrıca Şiblî-i Nu'mânî'nin İran'da şiir ve şairliğin hükümetin bereketiyle yani sultanın sayesinde ortaya çıktığını belirtmesi bu bakımdan dikkat çekicidir (Kartal, 2001: 57).

1.2.İlk Dönem Eserlerinde Devlet Büyüklerinin Rolü

İslami - Türk edebiyatının ilk örneklerinden biri olan ve Balasagunlu Yusuf'un Balasagun'da yazmaya başlayıp Kaşgar'da tamamladığı *Kutadgu Bilig* adlı eseri, eski Türk ahlak ve devlet telakkisi ile İslami itikadı birleştiren nasihatname ve siyasetname mahiyetinde didaktik bir eserdir (Şentürk ve Kartal, 2005: 40). Bu eser 1070'te Karahanlı Hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a yani Hasan bin Süleyman'a huzurunda okunarak sunulmuştur. Yusuf'un eserini beğenen ve takdir eden hükümdar onu kendine Has Hâcib (Baş Mabeyinci)¹ yaparak yanına almıştır (Tekin, 1986: 131). Sanatçının değer gördüğünü gösteren bu olay eserin mensur mukaddimesinde şöyle geçer:

"... bu kitabı tasnif kılıklı balasagun mevludlug perhiz idisi er turur emma bu kitabı kaşgar ilinde tükel kılıp meşrik meliki tavgaç bugra han üskinge kigürmiş turur melik bugra han ma anı ağırlap uluglap öz has hacibliğini anga birü yarlıkamış turur aning için yusuf ulug has hacib tip atı çavı ajunda yayılmış turur. (Bu kitabı

¹ Karahanlı bürokrasisinde hanın özel kalem müdürlüğü.

yazan Balasagun şehrinden takva sahibi bir kişidir. Fakat eserini Kaşgar ilinde tamamlayıp Meşrik meliki Tavgaç Buğra Han huzuruna sunmuş ve Buğra Han da yazarın değerini takdir ederek onu yükseltmiş ve ona kendisinin has hacibliğini vermek lütfunda bulunmuştur. Bundan dolayı onun adı ve şöhreti Yusuf Ulu Has Hacib olarak dünyaya yayılmıştır” (Arat, 2005: 70-71).

Yusuf Has Hâcib’in, sultandan gördüğü itibar ve ihsanlar sayesinde adının yayıldığına manzum mukaddimede şöyle yer verilir:

melikning önginde okımış munı
bu tavgaç kara buğra hanlar hanı

ağırlamış artuk öküş hil’ati
kalemning hakı tip ukuş hürmeti

bu has hacib atın tegürmiş munga
munı bu özinge yağutmuş yana

bu ma’ni için kör ağırlar anı
yusuf has hacib tip ayurlar köni

(Okumuş bunu huzurunda meliğın
hanlar hanı Tavgaç Buğra Han’ın.

Akıla karşı hürmet ve kalemin hakkıdır diye,
hükümdar ona çok itibar edip çok ihsanlarda bulunmuştur.

Ona bu Has Hacib unvanını vermiş ve
onu kendi yakınları arasına almıştır.

Bundan dolayı ona hürmet ederler
Ve kendisine doğruca Yusuf Has Hacib derler.)

(Arat 2005: 81)

Bu dönemde kaleme alınan diğer bir eser de Kaşgarlı Mahmud’un 1072’de başlayıp 1074’te tamamladığı *Divânü Lügati’t-Türk* isimli Türkçe - Arapça sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmûd Türk milletinin diğer milletlerden sadece güç ve kuvvet yönünden üstün olmadığını, Türklerin dil, kültür ve medeniyet bakımından da büyük bir maziye sahip olduğunu ortaya koymak, bu durumu diğer milletlere bildirmek amacıyla o devrin Türk illerini baştan sona gezip ömrünü bu işe vakfederek eserini telif etmiştir (Şentürk ve Kartal, 2005: 42). Maddi ve manevi

kültür ürünleriyle ilgili dil malzemesinden yararlanan Kaşgarlı Mahmut, eserinde Türk topluluklarının mitolojisine, tarihine, toplumsal yapısına, etnografyasına, edebiyatına, folkloruna dair önemli bilgiler verir (Eker, 2007: 201). Bu eserini 1077 yılında Bağdat'ta Halife Muktedî Biemrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eserin baş kısmında, övdüğü halifeye eserini adaması şöyle ifade edilir:

“Bu kitabı Cenab-ı Haktan yardım dileyerek ve baki kalan bir abide, ezeli ve ebedî bir hazine olması arzusuyla yazdım ve buna Divân u Lügati't-Türk adını vererek Kudsî, Nebvî, İmamî, Hâşimî ve Abbasî silsilesinden, Âlemlerin Rabbinin vekili, Emirü'l-müminün'e, Şeyhimiz ve Efendimiz Ebü'l- Kasım Abdullâh ibn Muhammed el- Muktedî bi- Emrillâh'a adadım. Allah onu ebedî izzet ve salih bir hayatı için daim etsin, hükümdarlığının temelini öyle bir izzetle sağlamlaştırsın ki eski devirlerin ihtişamı sarayından eksik olmasın; rehberliğin derecesini öyle nimetlerle yükseltsin ki, beşeriyet, hayatı onun cömert elinden alsın. Onun rehberliği uğur yıldızının yoldaşı iyi talihle, oku hedefinden şaşmayan Azim'le, şanlı zafere kavuşmuş dostla ve rezil bir şekilde boyun eğmiş düşmanla taçlansın. Müslümanlar onun gölgesi, cemali, kudreti, ihsanı ve şanından ilelebet mahrum kalmasin” (Mahmûd, 2005: 13).

Kaşgarlı Mahmûd'un hükümdar yerine halifeye adadığı bu eserini sunarken maddi bir beklenti içinde olmadığı görülmekte sadece eserinin ebediyete intikal etmesini arzuladığı ve buna aracı olarak İslam halifesini gördüğü anlaşılmaktadır. Böyle muhteşem bir eserin günümüze ulaştığını ve hak ettiği itibarı kazandığını göz önüne alırsak Kaşgarlı Mahmûd'un arzusunun gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Yaşadığı dönem ve çevreyle ilgili yeterli bilgi bulunmayan Edip Ahmed, *Atabetü'l-Hakâyık* (12 - 13. yy.) adlı eserini Muhammed Dad İspehsâlâr Bey'e sunmuştur. Şairin eserini sunduğu beyin kim olduğu, nerede ve ne zaman yaşadığı hakkında bilgi bulunmaz. Ama Semerkand nüshasında bu beyden “emiri'l-a'zam meliki't-türki ve'l-acem” yani Türk ve Acem hükümdarı yüce emir diye söz edilmiş olduğu dikkate alınırsa Muhammed Dad İspehsâlâr Beyin Batı Karahanlılar bölgelerinden birinde hüküm süren bir Türk beyi olduğu varsayılabilir (Tekin, 1986: 153). Şair, eserini ithaf etmiş olduğu bey ile olan münasebetini ise *havadarlık* sözü ile ifade eder. Bu tabir de sevgi, muhabbet, dost, yâr, taraftar anlamlarına gelmektedir (Arat, 1951: 5). Eserin “Kitabın Yazılması Hakkında” bölümünde geçen bu tabirle şair, Muhammed Dad İspehsâlâr Bey'e bağlılığını bildirir ve bağlılığının nişanesi olarak gördüğü eserini hediye gönderdiğini belirtir:

bezedim kitabı nevadir sözün
bakıglı okıglı asıg alsu tip

bölek ıddım anı şahımka men ök
havadarlıkımın tükel bilsü tip

(Arat 1951: 47)

(Gören ve okuyan istifade etsin diye,
kitabı nadir sözler ile süsledim.

Ben onu şahıma, bağlılığımın bir
nişanesi olsun diye, hediye gönderdim.)

(Arat 1951: 85)

Ahmed Yesevi'nin, etrafında toplanan müritlerine dervişlik adabını, İslamiyet'in esaslarını, hakikat ve marifet bilgisini sevgi ve aşkla öğretebilmek için onlara anlayabilecekleri sade bir dille yazdığı eseri *Divan-ı Hikmet*'tir (Şentürk ve Kartal, 2005: 46). Sanat endişesinden uzak, sofıyane ve coşkulu bir tarzda yazdığı hikmetlerin fikri yönünü dinî - tasavvufî unsurlar, şekil yönünü ise millî unsurlar teşkil eder (Bilgin, 2002: 452). İnsanın nasıl halis bir kul olacağına, ibadetin gereklerini yerine getirerek nasıl vuslata ulaşacağına bilgilerini veren bu eser, maddi beklenti içerisinde bir devlet büyüğüne sunulma amacıyla yazılmamıştır. Eserden hareketle elde ettiğimiz bu bilgiye göre Ahmed Yesevi, görüşlerini dile getirmek, talep edene kıymetli bilgiler vermek için bu eseri oluşturmuştur:

bismillah dep beyan eyley hikmet aytıp
tâliblerge dürr ü gevher saçtım mena
riyazetni kattıg tartıp kanlar yutup
men defter-i sâni sözün açtım mena

(Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip
Talep edenlere inci, cevher saçtım ben işte.
Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup
İkinci defter sözlerini açtım ben işte.)

(Bice, 2009: 63)

Münacatında ise hikmetli sözlerinin değerli olduğunu ve ihtiyacı olana söylenmesini, cahil kişiye ise verilmemesi gerektiğini anlatır:

meni hikmetlerim derdsizge aytmang
bahâsız gevherim nâdânga satmang

yesevi hikmetin kadrine yetkil
hum-ı ışkdın meyni bir katre tatkil

(Benim hikmetlerimi dertsiz söylemeyin;

Baha biçilmez cevherimi cahile satmayın.

Yesevi hikmetinin değerini anla,
Aşk küpünden meyi bir damla tad.)

(Bice, 2009: 430)

Karahanlı Döneminin bir şahsiyeti olan Ahmet Yesevi'nin izinden giden Hakim Süleyman Ata, kendine ve birçok şaire ait şiirlerin toplandığı eseri *Bakırgan*'da sadece İslami düşünceyi yaymayı amaç bilmiş, halka dinin anlatılması, benimsetilmesi yönünde kendini görevli kabul etmiştir. Allah rızası için giriştiği bu işte halkın zevk ve anlayışını da ihmal etmeyerek sade bir dille, somut bir ifade tarzını kullanmıştır (Sever, 2006: 15). Dolayısıyla böyle bir gayeyi gerçekleştirmeye çalışan biri olarak edebî boyutta devlet büyükleriyle ilişkisi olmamıştır.

Karahanlıların Satuk Buğra Han Döneminde kitleler hâlinde İslam dinine geçiş yapması Türk dili ve edebiyatında bir dönüm noktası olur. Dinî değerlere önem veren Türkler kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'i anlama ve yaşayışında uygulama gayreti içine girer. Fakat Kur'an'ın dili Arapçayı hemen öğrenmek mümkün olmadığından tercüme yoluna başvurulur. Halkın anlayacağı bir dille, yeni dildeki pek çok kavram Türkçe kelimelerle ifade edilmek suretiyle bu tercüme yapılır. Çeviri yapanların dinî bir metni çevirmenin hassasiyetini taşıması, hata yapıp günaha girme korkusu bu tercüme dil çalışmaları açısından güvenilir kaynaklar yapar.

Bilinen ilk Türkçe Kur'an tercümesinin nerede ve kim tarafından yapıldığı hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber içerdiği dil hususiyetleri ve eserin sunuş kısmında tercümenin nasıl yapıldığına dair verilen bilgilerden hareketle eserin X. yüzyıl ve devamında yazıldığı tahmin edilir (Ata, 2004: XI). Bu eser Arapça, Farsça ve Karahanlı Türkçesinin kullanıldığı üç dilli bir tercümedir ve Samanoğullarından Mansûr b. Nuh (961-976) tarafından teşkil edilen bir kurulca Taberi tefsiri esas alınarak Farsçaya çevrilmiş, bu sonradan Türkçe tercümesine esas teşkil etmiştir (Şeker, 2007: 15). Bu heyette bulunan âlimler arasında Türkçenin konuşulduğu yerlerden gelen Türk âlimlerin bulunduğu ve tercümenin nasıl yapıldığının bilgisi eserin sunuş kısmında yer alır. Bu bilgilerden yola çıkarak devlet büyüğünün, halkın gerçek anlamda ve doğru bir şekilde dinini yaşaması için çalıştığını ve çeşitli yerlerden âlim kişileri toplayıp İslamiyet'in benimsetilmesini kendine görev bildiğini söyleyebiliriz. Böyle bir vazifeyi yerine getirmesiyle de tercümenin sunuş kısmında adı yer almış ve duayla yâd edilecek biri olmuştur:

Bu kitap, Muhammed ibn Cerîr et-Taberî'nin -Tanrının rahmeti üzerine olsun- büyük Tefsir'inin Fars diline yapılan tam ve doğru tercümesidir. Bu kitabı Bağdat'tan getirdiler. Arapça yazılmış kırk cilt olan bu kitap yazarın uzun açıklamalarını içermekteydi. Onu, muzaffer komutan ve melik Ebû Sâlih Mansûr ibn

Nûh ibn Nasr ibn Ahmed ibn İsmâ'il'e getirdiler. -Tanrının rahmeti üzerlerine olsun. -Sonra bu kitabı Arap dilinden okuyup anlamakta güçlükle karşılaştığından Ebû Sâlih Mansûr ibn Nûh kitabın Fars diline tercümesini istedi. Bunun için Maveraünnehr'in âlimlerini bir araya topladı ve onlardan "Bu kitabı Fars diline çevirmemiz caiz olur mu?" sorusu için fetva istedi. Onlar dedi ki: "Arapça bilmeyenlerin faydalanması için Kur'an tefsirini Farsça okuyup yazmak caiz olacaktır; çünkü yüce Tanrı şöyle buyurmuştur: Dili halkının dilinden farklı olan resul göndermedim..." Sonra büyük hükümdar Ebû Sâlih, Maveraünnehr âlimlerinin getirilmesi emrini verdi: Buhara'dan Fakîh Ebû Bekr ibn Ahmed ibn Muhammed ibn Hâmid ve Halîl ibn Ahmed es-Sicistânî, Belh'ten Ebû Ca'fer ibn Muhammed ibn 'Alî, Hindistan kapılarından Fakîh el-Hasan ibn 'Alî Mandûs ve Ebu'l-Cehm Hâlid ibn Hânî el-Mutafakkih ve ayrıca Semerkand, İspicab ile Fergana'dan ve Maveraünnehr'in başka her şehirden başka âlimler. Onların hepsi doğru yolun bu olduğunu beyanla kitabın tercümesini üstlendiler. Sonra hükümdarların hükümdarı muzaffer Ebû Sâlih, toplanan âlimlere kitabı tercüme edebilmeleri için aralarından en bilgili ve âlim olanı seçmelerini buyurdu. Onlar uzun uzadıya açıklamaları atıp hikâye metinlerini kısaltarak kitabı tercüme ettiler (Ata, 2004: IX-X).

1.3. Saray Çevresindeki Edebî Faaliyetler

Karahanlılar Döneminin en ünlü saray şairleri arasında Am'ak-i Buhârî, Reşidî-i Semerkandî, Sûzenî-i Semerkandî sayılabilir. Hızır Han bin İbrahim'in sarayında bulunan Reşidî için *seyyidü's-şuara* (Çetindağ, 2005: 151), Am'ak-i Buhari için *emirü's-şuara* (Kartal, 2001: 57) unvanları ilgi ve itibarın bir göstergesi olarak kullanılır. Hükümdarın ilgisine mazhar olan bu şairlerin saraydaki diğer şairlerden üstün tutuldukları için bu unvanları aldıkları ve caizelerle ödüllendirildikleri görülür. Saraya yakın bir isim olan Arûzî eserinde, sultan ve şair arasındaki ilişkiye dair önemli bilgiler verir. Âlim bir zat dediği Reşidî'nin bir kıtasını beğenen Karahanlı Sultanı Hızır Han bin İbrahim'in Reşidî'ye her birinde 250 dinar bulunan dört tabak dolusu kırmızı altın ihsan ettiğini belirtir (Şentürk ve Kartal, 2005: 53). Bu bilgiden yola çıkılarak sanatçının sultan nezdinde önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Çehâr Makalede bulunan sekizinci hikâyede Reşidî ve A'mak arasındaki üstatlık yarışı hakkında bilgi verilir. Bu hikâyede iki şairin birbirlerini kışandıklarına dair rivayetler de yer alır. Örneğin; Reşidî'nin huzurda olmadığı bir gün padişah Amak'a, Reşidî'nin şiirlerini nasıl bulduğunu sorar. A'mak, Reşidî'nin şiirlerinin güzel, selis ve pak olduğunu ancak tadında biraz eksiklik olduğunu iddia eder. Çok geçmeden bir gün Reşidî padişahın huzurundayken kendisine: "A'mak senin şiirlerinin tatsız (bî-nemek) olduğunu söyledi." denir. Bunun üzerine

Reşidî o anda zihnine gelen bir kıtayla cevap verir. Padişah bunu çok beğenir ve ağzını üç kez mücevherle doldurur (Çetindağ, 2005: 161).

Karahanlı sarayının şairlerinden olan Sûzenî'nin divanında da Karahanlı hükümdarları Arslan Han Muhammed, Tamgaç Muhammed Han *vd.* ile bu devletin ileri gelenleri için söylenmiş methiyeler bulunmaktadır (Şentürk ve Kartal, 2005: 53).

Sonuç

İslami gelenekten yararlanırken millî kimliğini kaybetmeyen ve bu birleşimle yeni bir edebî zevkin temellerini atan Karahanlılar zamanında, mevcut bilgiler ışığında, sanatçının değer gördüğü anlaşılır. İlk dönem eserleri olarak kabul edilen *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakayık*, *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserlerde sultan, bey, halife gibi devlet büyükleri ile yazar arasındaki münasebete dair bilgiler bulunur. Sınırlı kalan bu bilgiler ışığında edebî ilişkinin boyutunun bazen karşılıklı olduğu görülmekle birlikte, eserlerin yazımında topluma, dine, ahlaka faydalı olabilme gayesi yatar. Hükümdarlar, adlarının ölümsüzleştirilmesini sağlayan sanatçılara bazen bir makam bazen de caize vermek, himaye etmek suretiyle ilgilerini gösterir. Sanatçı rahat bir hayat elde ettiği gibi sultan da adının bekasını sağlar. *Divan-ı Hikmet* adlı eserde ise sultan - sanatçı ilişkisine dair bilgi yoktur. Çünkü bu eser, sözlerinin ölümsüzlüğüne ve etkisine inanan yazarın, dinî anlamda iyi bir kul olmanın gereklerini anlattığı, insanları doğru yola sevk etmek için kaleme aldığı bir eserdir. Bakırgan kitabı ve Kur'an tercümeleri de İslamiyet'e hizmeti amaç edinen eserlerdir. Bilinen ilk Kur'an tercümesinde ise devlet büyüğünün rolü yadsınamaz. Devlet büyüğü tercüme yoluyla Kur'an'ı halkın anlamasını ve dinin gereklerini doğru bir şekilde yerine getirmesini sağlamış, bunun için de farklı yerlerden âlim zatları toplayacak kadar bir hassasiyet göstererek halkına hizmet etmiştir. Saray etrafında oluşan edebî çevreye dair *Çehar Makale* adlı eserden öğrenilen bilgilere göre de itibar gören şairler saraya akın eder ve sanatlarını icra ederken zorluk yaşamazlar, aksine kendilerine çeşitli imkânlar sunulur.

Kaynaklar

- ARAT, R. R. (1951). *Atabetü'l- Hakayık*. İstanbul: Ateş basımevi.
- ARAT, R. R. (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı yayınevi.
- ARMAĞAN, İ. (1998). *Sanat Üstüne Toplumbilimsel Bir Deneme*. İstanbul.
- ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara.
- BİCE, H. (2009). *Divan-ı Hikmet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- BİLGİN, A. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet/ Karahanlılar (840-1212). *Yeni Türkiye*, 43, 445-53.
- ÇETİNDAG, Y. (2005). Biyografik Bilgi ve Şiir Eleştirisi Açısından "Çehâr Makale". *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 145-169.

- DADAŞ, C. (2002). Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şairlere Verilen Câize ve İhsanlar. *Türkler*, 11, 748-757.
- DİLÂÇAR, A. (1988). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: TDK yayınları.
- EKER, S. (2007). Kaşgarlı Mahmud, “Divânü Lügati’t-Türk” (1077)”. Talat Sait Halman (ed.). *Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 201-207.
- İNALCIK, H. (2007). Klasik edebiyat menşei: İrani gelenek, saray işret meclisleri ve musahib şairler. *Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 233-294.
- İSEN DURMUŞ, T. I. (2006). *II. Selim Dönemi Sonuna Kadar Osmanlı Edebi Hamilik Geleneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARTAL, A ve ŞENTÜRK, A. A. (2005). *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARTAL, A. (2001). Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Saraylarındaki Edebî Faaliyetler Üzerine Düşünceler. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 55-69.
- MAHMÛD, Kâşgarlı. (2005). *Divânü Lügati’t-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- NU’MÂNÎ, Şibli. (1368). *Şi’ru’l acem yâ Târih-i Şuarâ ve Edebiyyât-i İrân (Tercume-i Seyyid Muhammed Takî Fahr-ı Dâi-yi Geylânî)*. Penç Cild, Tehrân: Çâp-i Sevvum Dunyâ-yı Kitâb.
- SEMERKANDÎ, Nizâmî-i Arûzi. (1368). *Çehâr Makale (be-Sa’y u İhtimâm u Tashih: Allâme Muhammed-i Kazvîni)*. Tehrân.
- SEVER, M. (2006). *Hakim Süleyman Ata Hikmetler ve Kıssalar*. Ankara: Oba Yayınları.
- ŞEKER, M. (2007). İslam Tarihinde Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye İlk Çevirileri. *Kur’an Meâlleri Sempozyumu I*, 10-21.
- TEKİN, T. (1986). Karahanlı Dönemi Türk Şiiri. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, 409, 81-157.